

A kiadvány – ahogyan arra már írásunk elején rámutattunk – a magyar történetírás egy viszonylag lefedetlen területén igyekezett törleszteni a történeti irodalom hiányosságait. A szintézis elkészítése minden bizonnyal óriási munkát igényelt, és ez már akkor is látszik, ha a megíráshoz szükséges történeti irodalom beható ismeretének szükségességét vesszük figyelembe. A téma alapirodalmát képező művek fellelhetőségének a jegyzéke a bibliográfiai mutatóban van feltüntetve, ugyanakkor

a szintézis megírása során használt irodalom egy részének adatait Romsics csupán szövegközi és lábjegyzetekben tünteti fel, éppen az anyag mennyiségének nagysága miatt. A kötet a magyar historiográfia utóbbi két évszázados fejlődésének egyes szegmenseire világít rá, ugyanakkor nem leplezi a még sok munkát igénylő területek kutatásának szükségességét sem.

Both Noémi Zsuzsanna

Az angolszász–magyar unitárius kapcsolatok monográfiája

Kovács Sándor: Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században. Erdélyi Múzeum-Egyesület (Erdélyi Tudományos Füzetek 269.), Kvár 2011. 288 oldal

Sokak előtt ismert, hogy az unitáriusok a 20. században – mikor éppen a politika nem szólt közbe – milyen szoros kapcsolatot tartottak angliai és amerikai hittestvéreikkel, gyakran segítséget is kaptak tőlük. Ennek a kapcsolatnak a kezdeteit, eredőit csak kevesen kutatták, 19. századi történetének vonatkozásait csak részleteiben tárta fel néhány kisebb írás és egy Szegeden 1981-ben megvédett, de kéziratban maradt disszertáció. Arról még kevesebben tudtak, hogy ez a felekezeti kapcsolat tulajdonképpen egész Kolozsvárra kihatott, irodalmi vonzatai is felkutatathatók, s összmagyar viszonylatban úttörő jelentőségű.

Kovács Sándor az unitárius teológusok immár kitaposott ösvényén eljutott Amerikába, majd Angliába, s ottani tanulmányai során győződhetett meg róla, hogy érdemes egy jó évtizedet áldozni a kapcsolatok első századának a feltérképezésére. A szegedi egyetemen Balázs Mihály doktori iskolájának tagjaként disszertációban foglalta össze eredményeit, s védte meg téziséit. Ennek szerkesztett változata került sajtó alá az EME kiadásában.

A kapcsolatok feltárásához Kovácsnak számos forrást kellett átböngésznie. Mindenek előtt azt az egyházi levéltárban előkerült négy vaskos föliókötetet, amelyekbe 1825-től az első világháborúig terjedően

az unitáriusok az angol–amerikai kapcsolatok dokumentumait összegyűjtötték. De a kapcsolatok ápolói-nak a levéltári hagyatékában is számos érdekes levél, dokumentum bukkant fel. Át kellett nézni tovább a század unitárius vonatkozású angol és amerikai sajtóját, az erdélyi unitárius sajtó mellett a kolozsvári napilapokat is. Az egyházi jegyzőkönyvekből, az akadémiai könyvtár és az egyetemi könyvtár kéziratáraiból is előkerült néhány figyelemre méltó szöveg.

A monográfia lineárisan tárgyalja a történeteket, kronologikus alapon három fejezetet különít el: a kezdetek az 1821–1848 közötti időszakra esnek, a kapcsolatok megerősítése és a kölcsönös látogatások rendszeresítése 1849–1869 között történik, a kapcsolattartás kiszélesedésére, az egyházi keretek túllépésére 1870 után kerül sor.

A 19. század előtti kapcsolatok nem nevezhetők kifejezetten unitárius vonatkozásúaknak. Néhány erdélyi unitárius diák eljutott tanulmányai során Angliába, s pár teológiai kiadványt is oda sodortvonzott a gyűjtőszöveg. De az unitárius egyházi szervezkedés csak 1774-től kezdődött a szigetország fővárosában, első templomuk 1778-ban nyílt meg. Kellott pár évtized, amíg felfedezték, hogy Európa egy távolabbi kis országában hitrokonaik élnek. Már

folyóiratuk és hiterjesztő alapítványuk is volt, amikor 1821-ben összeállítottak egy 16 oldalas nyolcadrétű nyomtatványt, amely *Brevis Expositio* címmel latin nyelven összefoglalta dogmatikai tételeiket, istentiszteleti rendjüket, a felekezet és hitelvi történetét, továbbá számba vette a rokon felekezeteket és a missziós tevékenységet. Említik, hogy az indiai Madrászban és az Egyesült Államokban is élnek hasonló hitűek. Ezt a kis füzetet küldték el Erdélybe. Míg a kiadványnak Londonban, Párizsban és Berlinben egy-egy példányát őrizték meg a könyvtárak, addig Kolozsvárat eredetije és több mint egy tucat kéziratot másolata található, mi több, néhány korabeli magyar fordítása is ránk maradt.

A kis füzet megtette hatását az erdélyi hitsorsókra. Az unitárius konzisztórium hosszas tanácskozás után Sylvester Györgyöt, a teológia tanárát bízta meg a válaszlevél összeállításával, mely az erdélyi unitáriusok történetét és korabeli helyzetét vázolta. 1822 nyarán küldték el. De Körmöczy János püspök és Nagy Lázár felügyelő gondnok is levelet menesztett Londonba. Jellemzőjük, hogy igyekeznek a dogmatikai különbségeket lehetőleg elkendőzni. Ezzel tulajdonképpen beindul a kapcsolattartás. Rövidesen kölcsönös könyvküldemények indulnak. 1827-től a magyar irodalom iránt érdeklődő John Bowring már rendszeres levelezésbe kezd Molnos Dávid kollégiumigazgatóval és Körmöczy püspökkel. Bowring 1830-ban angol nyelvű antológiát jelentet meg a magyar költészetből (*Poetry of the Magyars*), 1866-ban pedig Petőfi-kötetével írja be nevét az irodalomtörténetbe. A kapcsolatok ápolását a következő években átveszi az 1825-ben megalakított British and Foreign Unitarian Association (Brit és Külföldi Unitáriusok Társulata). 1830-ban már azt mérlegelik, hogy egy angol peregrinus diákot küldjenek a kontinensre, lehetőleg Erdélybe.

1831 tavaszán kezdődik a kapcsolattartás legismertebb fejezete, Bölöni Farkas Sándor „napnyugati” és amerikai utazása. A reformkori író-politikus Béli Ferenc gróf kíséretében járta a világot, de közben egyéni célkitűzéseinek is eleget tett. Kovács Sándor feltételezi, hogy Bölöni „az erdélyi unitáriusok akkreditált egyházdiploamatája volt” útja során. Erre utal,

hogy háromhónapos angliai tartózkodása alatt mind unitárius körökben forgolódott, részt vett az ottani társulat májusi közgyűlésén, jelentést készített számukra latin nyelven az erdélyi unitáriusokról, amelyet aztán angol nyelvre fordítva közzé is tettek. Amerikában egyenesen úttörő szerep hárult Bölönire. Az ottani unitáriusok az 1820-as évektől kezdtek Erdélyre figyelni, s Bölöni volt az első, aki ténylegesen tájékoztathatta őket. De a továbbiakban a közvetlen kapcsolat hosszasan szünetelt. A forradalom előtt még 1833-ban Székely Mózes peregrináló diák (későbbi főjegyző) tett rövid látogatást az angoloknál, 1848 tavaszán-nyarán pedig Jakab József akadémista – már forradalmi hangulatban – kereste fel erdélyi megbízóval a hittestvéreket, s vett részt társulatuk júniusi közgyűlésén. A forradalmat követően 1857-ig minden kapcsolat megszakad.

A kapcsolattartás következő szakasza az önkényuralomtól a kiegyezésig húzódik. S egyik főszereplője a házasság révén Erdélybe telepedett angol nemes, orvos John Paget vagy magyarosan Paget János, aki itt az unitáriusokhoz csatlakozott. A forradalomban játszott szerepéért menekülnie kellett, s visszatérte után a szorongatott unitáriusok kérték a segítségét. A hírhedt Organisations-Entwurf nevű osztrák tanügyi rendelet számos feltételhez kötötte az iskolák nyilvánossági jogának megadását. Ezeknek a kolozsvári kollégium pénzühiány miatt nem tudott megfelelni. A konzisztórium végső lehetőségként kérte Paget közvetítését az angliai testvérek felé: járuljanak hozzá a kollégium fenntartásához. Paget megírta és elküldte jól dokumentált levelét, ennek egy másolatát az egyik angliai lelkész Kossuthhoz is eljuttatta, hogy ő is igazolja a benne foglaltakat. S Kossuth levélben vállalta is a kérés támogatását. A gyűjtés az erdélyiek részére elég szép sikerrel járt. Az akció híre és Paget egy levele Amerikába is eljutott, de az ottani unitáriusok az éppen kibontakozó gazdasági válság miatt nem tudtak gyűjteni. A kapcsolattartás a továbbiakban Paget egy évfolyamtársa, Edward Tagart lelkész kezébe kerül: 1841-től ő a Brit és Külföldi Unitáriusok Társulatának főtitkára. 1858-ban örömmel vállalkozik rá, hogy a társulat képviselőként Erdélybe látogasson. Itt Paget vendége, de az egyházi vezetőkkel

is tárgyal, meglátogatja a kollégiumot, eljut Tordára. Arról folytat tárgyalásokat, hogy az unitáriusok angliai főiskoláján, a Manchester College-ben magyar diákok részére ösztöndíjat alapítsanak. Az utazás annyira megviseli, hogy hazatérőben Brüsszelben meghal. Az út eseményeit naplója alapján kíséretében lévő leánya összegzi.

A kapcsolattartásra a továbbiakban Alfred Steinthal liverpooli unitárius lelkész vállalkozik. Ő 1859-ben tesz erdélyi utazást. Kolozsváron és Tordán kívül bejárja az Aranyos-völgyét és Torockót is. Főleg az erdélyi diákok angliai ösztöndíjának feltételeiről tárgyalnak. Mivel Steinthal nagy Kossuth-rajongó volt, gyülekezetébe is meghívta az exkormányzót, itt kerít alkalmat a szerző, hogy Kossuth unitáriusok iránti rokonszenvének néhány megnyilvánulását ismertesse. 1859-ben végre két peregrinus erdélyi diák eljut Angliába. Ferencz József (későbbi püspök) és Buzogány Áron több mint egy hónapig ismerkedik az ottani viszonyokkal, részt vesz a londoni társulat közgyűlésén, (angolul tolmácsolt) beszédet is mondanak. Ők is előre mozdították az angliai ösztöndíj ügyét.

Az erdélyi unitáriusoknál nagy hagyománya volt az európai peregrinációnak már az 1560-as évektől. 1848-ig összesen 178 külföldön tanulmányokat folytató fiatal sikerült számba venni. Eleinte itáliai, később német és holland egyetemre jártak. 1712-től azonban a Habsburg-hatalom útlevél megszerzéséhez kötötte a külszágokban való peregrinációt, hogy így akadályozza meg a „nem kívánatos” tanok terjedését. Ezután a diákok többnyire megelégedetek a bécsi egyetem nyújtotta lehetőségekkel. Az egyház csak 1832-től szabályozta a külföldi tanulmányozást: a fiataloknak Kolozsvárt vizsgát kell tenniük, s annak alapján az egyházi Főtanács dönti el, kit küldjenek ki. 1869-től pályázni lehetett a külföldi tanulmányozásra. Szinte mindig a lelkészjelöltek jelentkeztek. A Manchester New College első erdélyi ösztöndíjasa Simén Domokos lett, a későbbi teológiai tanár. Két évet töltött angol földön. Utána az egyház képtelennek bizonyult előteremteni a kiküldéshez szükséges összeget. Úgyhogy végül az angolok a teljes tanítást vállalták, csak az útiköltségről kellett gondoskodni. 1864-től 1866-ig Benczédi Gergely élvezte

az ösztöndíj előnyeit. Egyben úttörőnek bizonyult: bár hallgatta a teológiai előadásokat is, főleg természettudományokban szakosodott, s inkább tanárnak készült. Őt 1866–1868 között Uzoni Gábor követte, de depressziós hajlama miatt haza kellett térnie, s már mint kolozsvári lelkész az öngyilkosságba menekült.

Az ösztöndíj beindulása arra készítette az unitáriusokat, hogy kollégiumukban vezessék be az angol nyelv tanítását, ezzel megkönnyítve a kapcsolattartást. A levelezés is gyakoribbá válik, sőt újra elkezdődik a könyvkiadományok cseréje.

A kapcsolattartásban a korszakhatárt nem is az 1867-es kiegyezés, hanem az Unitárius Egyház alapításának háromszázados, 1868 augusztusában Tordán megrendezett évfordulós ünnepségei jelentik. Ezt megelőzően még 1868 tavaszán Charles Dall, az amerikaiak indiai misszionárius lelkésze látogat Kolozsvárra, majd otthon beszámol az itt tapasztalatról, s magával viszi a Főtanács üdvözlő levelét. Az amerikaiak W. E. Channing jeles prédikátoruk műveinek magyarra fordítását ajánlják, s erre pénzt is áldoznak. Az ötkötetes tolmácsolás 1870–1874 között jelenik meg Kolozsvárt. A tordai ünnepségekre amerikai vendég nem érkezik, de az angol unitárius lelkészképzés nesztora, John James Tayler – erdélyi tanítványai hívására – ellátogat tájainkra, méltó ünneplésben részesül. Hazatérte után szintén ünnepléses keretek közt tarthat beszámolót.

A kötet harmadik fejezete 1870-től követi nyomon a kapcsolatok ápolását és ennek vonzatait. Ekkoriban Kolozsvár életében két esemény is lényeges változást hoz. Az egyik a város bekapcsolódása a vasúti közlekedésbe. Ezután már az utazások sokkal könnyebben és gyorsabban zajlanak. A másik pedig a tudományegyetem itteni megnyitása: ennek tanári karában többen is tudnak angolul, érdeklődnek az angol-amerikai kapcsolatok iránt. Természetesen az unitáriusok is jelen vannak a tanári karban, az első tanév rektora (Berde Áron) és prorektora (Brassai Sámuel) is unitárius. A következő három és fél évtizedben a kapcsolatok már Amerikára is kiterjednek. Két személy áll az események középpontjában. Az egyik az angol-amerikai kereskedelmi ügynök, John Fretwell, a másik

az angliai tanulmányok után hazatérő Kovács János kollégiumi tanár.

Az 1837-ben Angliában született, majd Amerikában élő Fretwell 1848-as emigránsoktól tanul meg magyarul, s fordítói ambíciók fűtik. Kapcsolatba lép Jókai Mórral, engedélyt kér a *Szegény gazdagok* lefordítására és kiadására. Bár a bibliográfiák számon tartják e regény Fretwell-féle fordítását, Kovács Sándor arra a meggyőződésre jut, hogy a fordítás csak terv maradt. Utóbb Jókai unitárius tárgyú regényét, az *Egy az Istent* készült tolmácsolni, de végül csak egy terjedelmes tanulmányt tett közzé a műről. Fretwell 1871-ben ismerkedett meg Londonban Brassaival és Kovács Jánossal, s az utóbbi hívására 1873 pünkösdjén Kolozsvárra látogatott: megnézte a város nevezetességeit, részt vett az ünnepi istentiszteleten, az Egyházi Képviselőtanács ülésén, ahol tiszteleti taggá választották. Fretwell még többször megfordult – kereskedelmi okokból is – Erdélyben, s mindig az unitárius kapcsolatokat is építette. Két tetével beírta nevét az egyháztörténetbe. Nagy szerepe volt abban, hogy rávette a módos amerikai asszonyt, Anne Richmondot, hogy egy 5000 dolláros alapítványt tegyen a kolozsvári kollégium egyik tanári székének a fenntartására 1875-ben. A hölgy gyermekei – 1881-ben elhunyt anyjuk emlékére – 1883-ban 10 000 dollárra egészítették ki az alapítványt. A székelykeresztúri gimnázium is hálás Fretwellnek, aki 1875 nyarán Kovács János társaságában látogatott oda, s értesült az iskolaépület befejezéséhez szükséges összegről. Fretwell hazatérve gyűjtésből előteremtette az összeget. Úgyhogy az épület befejezésekor, 1877-ben kétnyelvű emléktáblán örökítették meg a keresztúriak Fretwell jöttét.

Kovács János a Székelyföldről indult, kolozsvári kollégiumi tanulmányai után 1870 tavaszától Zürich egyetemén folytatott bölcsészeti tanulmányokat, majd két esztendőt a londoni Manchester New College-ban töltött, 1872 nyarán tért haza. Itt a kollégiumban történelemtanári katedra várta, de az angoltanítást is kézbe vette, az éppen megnyílt egyetemen 1873-tól alkalmazták az angol nyelv lektoraként, s e tárgyat haláláig oktatta. Az ő ötlete lehetett, hogy a nyelv iránt érdeklődőket egy Angol Társalgó Körbe

(English Conversation Club) összegyűjtse. Hasonló kezdeményezés már volt Budapesten is, s a jó példa rövidesen a pozsonyiakat szintén hasonló szervezkedésre bírta. A kolozsvári klub azonban mindkettőt túlélte. Kolozsvárt már Paget János 1840-ben létrehozott egy Angol Olvasó Kört, melynek elsődleges célja egy angol könyvtár működtetése volt. E kör aztán 1887-ben kétezer kötetes könyvtárával beolvadt a Társalgó Körbe. Az új kör szabályait az 1877. február 8-án tartott nyolctagú közgyűlés fogadta el, elnökül Kovács Jánost, titkáruul Péterfi Dénes unitárius lelkészt, pénztárosul Széky Miklós gyógyszerészt választották. A többi tag az egyetem tanári karából került ki. Sajnos a kör jegyzőkönyvei, irattára lapanganak, úgyhogy Kovács Sándornak csak a napilapok híradásai nyomán kellett a klub tevékenységét körvonalaznia. A klub elsődleges célja az angol nyelv elsajátítása és gyakorlása volt, angol könyveket és újságokat olvastak, előadásokat hallgattak, a körben csak angolul társalogtak. Évente tartottak közgyűlést. A közgyűlés választotta a tisztségviselőket. A kör szabályzatában lényeges változtatást csak a 20. század elején eszközöltek, amikor a nők is bebocsátást kaptak, s a vezetésben is szerephez jutottak. Ez azért vált szükségessé, mert 1892-től évente egy-egy erdélyi unitárius lány tanulhatott a londoni Channing School nevű leánynevelő intézetben. Így már szép számmal akadtak angolul beszélő hölgyek is Kolozsvárt.

Az Angol Társalgó Kör jelentősége főleg abban áll, hogy az eddigi egyházi angol-amerikai kapcsolatokat kiterjesztette az egész városra, főleg az egyetemi körökre. Az ide látogató angolul beszélők rendszerint megfordultak a körben is egy-egy előadást tartva, vagy a tagokkal beszélgetést folytatva. Az angolra-jongók példája a francia nyelv iránt érdeklődőket is összefogta, ezek Finály Henrik vezetésével Francia Klubot alapítottak 1879-ben. Máskülönben Finály az Angol Körnek is lelkes tagja volt.

A kör első éveiben igen gazdag tevékenysége idővel lanyhult. Utóbb a sajtó már csak akkor adott hírt róla, ha évi közgyűlést tartottak, vagy ha jeles angol-amerikai vendéget fogadtak. Az első év legfeltűnőbb vendége George Browning fiatal angol költő volt, aki keresztül-kasul bejárta Erdélyt, fordítgatott a magyar

költészetből, Petőfi-tolmácsolásokkal kísérletezett. A klubban Izlandról tartott előadást. Kapcsolatba lépett Meltzl Hugó német szakos egyetemi tanárral, aki az Összehasonlító Irodalomtörténelmi (és nem -történeti!) Lapokat szerkesztette Brassaival együtt, s meghívást kapott a munkatársak közé. Majd mikor Browning a Teleki grófok geryeszegi kastélykertjében 1877. július 24-én öngyilkosságot követett el, a napilapokon kívül a világviszonylatban úttörő kolozsvári folyóirat is világgá röpítette a gyászkeretbe foglalt szomorú hírt. Az első év végén már húsz tagot számlált a kör.

1879-ben az unitáriusok vallásalapítójuk, Dávid Ferenc halálának háromszázadik évfordulójára emlékeztek ünnepélyes keretek közt. Erre az angol hittestvérek a magyarul is tudogató Alexander Gordon belfasti lelkészt küldik képviselőként. Rajta kívül még Andrew Chalmers wakefieldi lelkész is eljött a nagy eseményre. Az utóbbi előadást tartott a „keleti kérdéstről” a Társalgó Körben. Mindketten hazatértükor beszámoltak erdélyi tapasztalataikról. 1881-ben a kör elnökét az a megtiszteltetés érte, hogy egyházát képviselhette a Brit és Külföldi Unitáriusok Társulatának évi közgyűlésén. Találkozott valamenyny jelentős ottani egyházi személyiséggel, valamint a Harvardi Teológiai Intézet egyháztörténet professzorával, Joseph Henry Allennel. Az utóbbi hazakísérte Kovácsot Erdélybe, s itteni élményeiről Amerikában színes előadásokat tartott, s beszámolót is közölt hazája felekezeti sajtójában. Ezzel lendületet kaptak az amerikai–magyar kapcsolatok.

Az amerikai unitáriusok egyesülete 1882-es saratogai konferenciájára meghívták az erdélyi unitáriusok képviselőjét. Az egyház Kovács Jánost választotta küldöttül. Féléves utazása során Londont is érintette. Saratogában mintegy 2500–3000 unitáriushoz szólhatott angol nyelven. Utána még számos egyházközségben prédikált, tartott előadást az erdélyi unitáriusokról. Sikeresen gyűjtött egyházi célokra. Hazatértekor Kolozsvár értelmisége társasvacsorán ünnepelte. Ő háromnegyed órás beszédben ismertette utazása lényeges mozzanatait. Kovács 1882 őszén Chicagóban ismerkedett meg James Thompson Bixby orientalista teológiai tanárral, aki 1884 őszén

Kolozsvárra jött, s előadást tartott az Angol Körben. Hazatérve terjedelmes beszámolót írt magyarhoni élményeiről, melyben dicsőően emlékezik meg a különböző felekezetekhez tartozó „mintegy negyven tagot” számláló Társalgó Körről. A valóságban 25 körül mozgott a tagok létszáma, de kiemelkedő eseményekre többen is eljöttek. A kör vezetőségében az 1885-ös közgyűlés változást hozott: Péterfi Dénes lemondását követően Boros György teológiai tanár lett a titkár. Ebben az évben a klub F. W. Elliot személyében ausztráliai vendéget fogadhatott. De ekkoriban már meglehetősen sok angol fordul meg Kolozsváron, nem is tudják mindegyiküket meghívni a körbe.

A nyolcvanas évek végén a körnek járt a Paget megrendelte Atheneum és a Brassai hozatta Nineteenth Century című folyóirat. 26 rendes, 4 tiszteletbeli és 9 olvasó tagot számláltak. A könyvtárosi teendőket Széky Miklós végezte. 1890-ben – mint hogy a fővárosi kör megszűnt – az egész országban csak Kolozsvárt működött ilyen jellegű klub. Ekkor került sor az angol segítséggel újonnan épített budapesti unitárius templom átadási ünnepségeire. Az angliai társulat Henry Ierson titkárt küldte Budapestre két hölgy kíséretében. A titkár aztán Kolozsvárra is ellátogatott, itt az Angol Klub vacsorát adott tiszteletére. Ezen a vendég az angol nyelv tanításának művészetéről beszélt. 1892 áprilisában John Paget halálával fejezet zárul le az erdélyi–angol kapcsolatok történetében. Az Angol Kör 1893-as közgyűlését az ő emlékének szenteli, Kovács tart róla előadást. Ennek szövegét ki is nyomtatják.

A klub a millennium évében, 1896-ban ünnepelte alapítása huszadik évfordulóját. Ebben az évben számos angol-amerikai jött Magyarországra, s közülük többen is vendégeskedtek a körben. Kiemelkedik a texasi egyetem matematika professzora, George Bruce Halsted, aki Bolyai János munkásságát is kutatta, valamint a kvéker James Samuel Capper, aki a New York szálló különtermében Shakespeare-ről tartott előadást és a Hamletből szavalt. A századfordulón elmaradnak a hírek a körről, még a közgyűlésekről sincs tudósítás. Az utolsó datálható előadást 1903 március 24-én Kovács János elnök tartotta Brassai

Sámuel 1871-es londoni látogatásáról. 1905. január 27-e Kovács halálának dátuma s alighanem az Angol Társalgó Kör végnapja is. A kör kétségtelenül az angol–magyar kapcsolatok kiépítésének egyik fontos szerve volt, a műveltebb polgári rétegeket ismertette meg az angol nyelvvel, kultúrával. Ugyanakkor az ide látogató angol anyanyelvűeknek is lehetőséget nyújtott a barátságkötésre.

Kovács idősebb korában, majd halála után Boros György teológiai tanár – utóbb püspök – lett az angol–magyar egyházi kapcsolatok legfőbb ápolója. 1900-ban ő képviselte a magyar unitáriusokat a bostoni nemzetközi kongresszuson. Az egyetemen is ő örökölte meg az angol lektori tisztséget. S valószínűleg angol mintára szervezte meg még 1884-ben az unitárius egyháztársadalmat felfrissítő Dávid Ferenc Egyletet.

A kötet szerves részét képezi a 12 tételes, több mint 80 oldalnyi függelék. Azokat a magyar, angol és francia nyelvű dokumentumokat közli itt a szerző, amelyeket kutatómunkája során tárt fel, s melyeket a szövegben említ, elemez. A 10 oldalas bibliográfia külön csoportosítja a kéziratokat, nyomtatott forrásokat, ezen belül pedig a könyveket és a napilapokat-folyóiratokat. S még betűrendbe szedett bő szakirodalmi jegyzéket is ad. Mint minden igényes munkánál, megtaláljuk a névmutatót, valamint a román és angol

nyelvű tartalmi ismertetést. Külön említést érdemelnek a lapalji jegyzetek: sokszor a fél oldalt is kitöltik. Néhol az említett személyekről nyújtanak tájékoztatást, néhol forráshelyet közölnek, nemegyszer magyar vagy angol idézetekkel támasztják alá a főszöveg megállapításait. Kovács érdeméért említhetjük, hogy mind a főszöveget, mind a jegyzeteket csak a tárgy keretéhez tartozó információkra korlátozza. Akár Paget, akár Kovács János esetében számos érdekes életrajzi adat kínálkozott, olyanok is, amelyekről a szerző már írásokat közölt.

Kovács Sándor a kötet *Bevezetésében* mentegetőzik, hogy „későpozitivistának” tekinthető munkamódszere. Hiszen főleg anyaggyűjtését teszi közzé. Örömmel mondjuk, hogy „szerencsénkre” vállalta ezt az ódiomot. Olyan gazdag anyagot halmozott fel ebben a kötetben, mely minden további magyar–angol kapcsolattörténeti kutatásnak alapjául fog szolgálni. De egyháztörténeti vonatkozásban is a 19. századi unitarizmus külön színezetét sikerült megragadnia: a kis egyház nagyvilági rokonkeresését. A testvéri segítségnyújtás néhány nemzeteken és kontinenseken átívelő példázatát. E kötettel mind az anglisztika, mind pedig az egyháztörténet gazdagodott. Még Kolozsvár várostörténete is egy új szintet kapott.

Gaal György

Könyv a népzene életéről

*Könczei Csongor: A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 36.)
Kvár 2011. 264 oldal*

A Kriza János Néprajzi Társaság kolozsvári székházában 2011. október 20-án mutatták be Könczei Csongor *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról* című kötetét. „Muzsikál Czilika Gyula és bandája” – olvastam a könyvbemutató plakátján. Zenével foglalkozóként és főleg „népzene-fogyasztóként” elhatároztam,

hogy részt veszek a rendezvényen, hiszen ma már egyre ritkábban hallhatunk élőben autentikus kalotaszegi népzene. Az igazi meglepetés viszont csak a zenei előadás után következett, amikor Sárkány Mihály, az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanára, az MTA Néprajzi Kutatóintézete Etnológiai Osztályának vezetője és egyben a szerző doktori